

УДК 94(=512.19:560)"1980/2000"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2020.06.1303>

РОЗВИТОК ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙ КРИМСЬКОЇ ДІАСПОРИ ТУРЕЧЧИНИ НАПРИКІНЦІ 1980-х — НА ПОЧАТКУ 2000-х рр.

Рустем АБЛЯТИФОВ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3368-7203>

магістр державного управління, аспірант,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра середніх віків та візантиністики,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна,
email: abu-bakr@ukr.net

Метою статті є вивчення діяльності організацій кримської діаспори Туреччини, спрямованої на підтримку процесу репатріації народу қиримли, зокрема форм та методів надання такої підтримки. Наголошується на ролі преси та книговидавництва у Туреччині щодо формування інформаційної підтримки процесу повернення народу қиримли до Криму. Приділено увагу культурній та просвітницькій діяльності турецьких громад қиримли як чинника збереження їхньої самобутності та етнічної самоідентифікації.

Як метод дослідження у статті використовуються останні напрацювання з усної історії. Спеціально проведені інтерв'ю з активістами кримських товариств стали одним із головних джерел інформації про діяльність неурядових організацій кримців Туреччини. У рамках польових досліджень у Туреччині було проведено 18 інтерв'ю з колишніми та сьогодишніми головами товариств қиримли в Анкарі, Бурсі, Істанбулі, Полатлі, Ескішехірі тощо. Опитування були проведені відповідно до методу соціологічного поглибленого інтерв'ю, на основі якого було зроблено контент-аналіз.

У результаті визначено напрямки діяльності кримських товариств: розвиток культури та фольклору, розвиток власної періодики для інформування турецького суспільства про проблеми народу қиримли, сприяння репатріації қиримли на їхню історичну Батьківщину, надання матеріальної та моральної підтримки тощо.

Ключові слова: діаспора қиримли, періодичні видання, книговидавництво, культура, лобювання, Крим, Туреччина.

Rustem ABLÂTIF

Master in Public Administration, PhD candidate
Ivan Franko National University of Lviv
Department of Middle Ages and Byzantine Studies
1, Universitetska Street, 79000, Lviv, Ukraine,
email: abu-bakr@ukr.net

DEVELOPMENT OF ACTIVITIES OF ORGANIZATIONS OF THE CRIMEAN DIASPORA IN TURKEY IN THE LATE 80s — EARLY 2000s

Introduction. The Crimean diaspora in Turkey was gradually formed over almost two centuries, from the annexation of the Crimean Khanate by the Russian Empire in 1783 to the last wave of an emigration in the late 1940s.

Problem statement. The issue of development activities, in particular cultural and publishing ones, of the Qırımlı associations in Turkey since the 1980s, from the beginning of the repatriation process the Qırımlı nation from the former places of the exile to their historical Homeland — Crimea until the beginning of the 2000s, when the mass repatriation of the Qırımlı to the Ukraine's territory practically stopped, as well as an impact of this process on the Crimean diaspora's activities, are researched and analyzed. An attention is focused to the diasporic periodicals in Turkey, the reasons and circumstances of its appearance and development in the investigated period are also analyzed. The role of the media and book publishing in Turkey to provide the informational support for the Qırımlı people's repatriation process to Crimea is emphasized. An attention was also paid to the cultural and educative activities of the Turkish communities of Qırımlı as a factor to preserve their identity and ethnic self-identification.

Purpose. The objective of this work is to study activities of the organizations of the Crimean diaspora of Turkey, directed to support the Qırımlı nation's repatriation process, in particular the forms and methods of providing such support.

Methods. The work uses latest advances in the oral history. Specially conducted interviews with activists of Crimean societies became one of the principal sources of information on the non-governmental organizations' activities in Turkey. As an archival information was used the minute books of the societies of Ankara, Eskişehir and İstanbul that are legal documents and are subject to storage.

Results. Areas of the Crimean societies' activity are identified: a development of culture and folklore, a development of their own periodicals to inform the Turkish society about the problems of the Qırımlı nation, an assistance for the Qırımlı's repatriation to their historical Homeland, to render material and moral support, etc.

Conclusion. Activities of the Qırımlı societies in Turkey, in particular cultural and publishing ones, in the late 1980s — early 2000s, were characterized by a considerable intensification and change of their activities' priorities that is caused above all by the process of the Qırımlı nation's mass repatriation from former exile places to their historical Homeland — Crimea. The Crimean societies were trying to render a support for this repatriation process and their struggle for civil rights at that time.

Keywords: Qırımlı diaspora, periodical, book publishing, culture, lobby work, Crimea, Turkey

Вступ. Кримська діаспора Туреччини поступово формувалася протягом майже двох століть, починаючи з моменту анексії території Кримського Ханату Російською імперією у 1783 р. та закінчуючи останньою хвилею еміграції представників кримли у кінці 40-х рр. ХХ сторіччя. Як свідчить американський історик-кримли Кемал Карпат, за цей період на територію сучасної Турецької Республіки переселилося біля мільйону кримських *муаджирів*, внаслідок чого утворилася кількамільйонна кримська громада [1, с. 244]. З моменту оселення перших переселенців з Криму на землях тодішньої Османської Держави виникає цілий пласт емігрантської культури, що нерозривно пов'язана з їхньою історичною Батьківщиною: пісенна творчість, література, фольклорні осередки тощо. Проте питання діяльності, зокрема культурної та видавничої, діаспори кримли залишаються предметом досліджень небагатьох вчених. Серед дослідників, які ґрунтовно досліджували цей аспект діяльності турецької діаспори кримли, можна виділити Ф.Т. Айдин, О. Гуменюк, І. Ерсоє, Е. Кангієву, Х. Киримли, Г. Юксель тощо.

Метою статті є дослідження розвитку діяльності, зокрема культурної та видавничої, товариств кримли у Туреччині з кінця 1980-х рр. до початку 2000-х рр. у період масового повернення народу кримли з місць колишнього заслання на історичну Батьківщину — Крим, вплив цього процесу на діяльність товариств, спроба визначення основних аспектів цієї діяльності, напрямків, мети та функцій кримських товариств у цій сфері.

Основна частина. Загальновідомо, що у сьогоденній Туреччині проживає найчисельніша у світі діаспора кримли, яка об'єднана у чисельні товариства культури та взаємодопомоги. На території Туреччини є декілька районів, де компактно проживають громади кримців: це райони навколо Анкари, Полатли, Ескішехіра, Бурси, Коньї тощо. Перший осередок кримли у сучасному розумінні громадської організації — «Товариство культури кримських тюрків» був створений в Істанбулі у 1952 р. [2]. Перші товариства кримли створювались саме як осередки кримської культури та фольклору. Такими товариствами також були об'єднання в Анкарі та Ескішехірі, які утворилися відповідно у 1955 р. та 1972 р. Так, у ст. 3 Статуту «Товариства культури та взаємодопомоги кримських тюрків» Анкари перелічені

сфери діяльності організації: це пропагування та розвиток історії, музики, мистецтва, фольклору, літератури кримських тюрків. Ст. 4 статуту передбачається можливість видання книжок, журналів, газет, брошур. Про заборону займатися будь-якою політичною діяльністю окремо підкреслюється у ст. 5 [3].

З цих трьох організацій й розпочалася розбудова розгалуженої системи кримських товариств сучасної Туреччини, що з успіхом функціонує й зараз. Починаючи з 1990 р., коли до керівництва товариства в Анкарі прийшов авторитетний турецький політичний та громадський діяч А.І. Киримли [4], навколо цього осередку почали об'єднуватися вже існуючі організації та утворюватися нові. Сьогодні Товариство культури та взаємодопомоги кримських тюрків (ТКВКТ) об'єднує 27 філій та 8 представництв у містах Туреччини і країнах Європи. Крім цієї великої організації, у різних містах країни функціонують ще 13 незалежних товариств та фондів кримли. Найвпливовішими з цих організацій є об'єднання Ескішехіру, Полатли та Коджаелі, а також *Emel Kırım Vakfı* (Кримський Фонд «Емель»). Основною статутною метою їхньої діяльності є розвиток культури та фольклору кримли, що відображається у назвах товариств. Певною мірою, це також пов'язано з військово-політичним режимом у країні, що існував у Туреччині до початку 2000-х рр., під час якого будь-яка суспільно-політична діяльність була суворо обмежена та тотально контрольована спецслужбами. Почасти, це пояснює надзвичайно обмежену джерельну базу щодо діяльності кримських товариств Туреччини. Аби дослідити усі аспекти їхньої роботи, було проведено інтерв'ювання діячів діаспори кримли: колишніх та діючих голів товариств та фондів, членів правлінь, редакторів видань діаспори, які працювали у період, що досліджувався. Для цього було опитано 18 відомих діячів діаспори у період з 15 листопада 2018 р. по 6 березня 2019 р. у містах Анкара, Бурса, Ескішехір, Невшехір, Полатли, Істанбул, а також у м. Києві. Додатковим джерелом для дослідження стали архівні матеріали, що зберігаються товариствами кримли Анкари, Істанбулу, Ескішехіру, зокрема книги рішень періоду 1987—2005 рр., за якими можна простежити напрямки діяльності організацій того часу. Задля досягнення мети дослідження також був проведений контент-аналіз періодичних видань кримських товариств, що видавалися протягом

періоду, що досліджувався: «*Emel*» («Прагнення», Істанбул), «*Kırım Postası*» («Кримська Пошта», Ескішехір), «*Kırım Bülteni*» («Кримський Бюлетень», Анкара), «*Kalgay*» (Бурса), «*Kırım*» («Крим», Анкара) тощо.

Основними напрямками роботи кримських товариств ще на початку 1980-х рр. були вивчення та пропагування фольклору, перш за все, кримських народних пісень та танців, проведення фольклорних свят та заходів, таких як, наприклад, *Терреç* чи «День чебуреків». З середини 1990-х рр. товариства кримли почали видавати власні періодичні видання та книжки з кримської тематики.

Розвиток культурної та видавничої діяльності кримської діаспори Туреччини кінця 1980-х рр. — початку 2000-х рр. нерозривно пов'язаний з процесом повернення народу кримли з місць заслання на історичну Батьківщину, що, фактично, розпочався після масових акцій протесту кримців у Москві у 1987 році [5, с. 75—109]. Головним результатом московських акцій активістів національного руху кримли стало розуміння, що необхідно не чекати милостей від радянського уряду, а самостійно повертатися на Батьківщину. Початок репатріації кримців у кінці 1980-х рр. дав сильний емоціональний поштовх і для бурхливого розвитку як етнічної самосвідомості кримців Туреччини, так й організованого життя діаспори. Якщо проаналізувати дати створення більшості кримських товариств, то можна помітити, що час їхнього виникнення припадає на 90-ті рр. минулого сторіччя, тобто час, коли відбулися перші контакти представників діаспори з репатріантами та активістами національного руху за повернення до Криму, а також до Туреччини стала надходити інформація про надзвичайно складні соціально-економічні та суспільно-політичні умови їхнього повернення до Криму.

Починаючи з першої хвилі еміграції до земель тодішньої Османської Держави, що почалася з анексії Криму у 1783 р., багато поколінь кримли, які народилися та зростали у Туреччині, почали вважати її власною батьківщиною. Турецькі кримли пишаються, що кримці зробили великий внесок у розбудову держави: вони билися у балканських війнах, битві при Чанаккале чи у війні за незалежність. Так, кримли Ескішехіру надзвичайно пишалися представником своєї громади, останнім учасни-

ком війни за незалежність Туреччини та I Світової війни, уродженцем Криму, 115-річним Якупом Сатаром, який помер у 2008 р. [6]. Портрет Я. Сатара й зараз знаходиться на почесному місці у будівлі товариства м. Ескішехір разом з портретами інших видатних кримців. Звичайно, що на етнічну самосвідомість кримців Туреччини вплинули суспільно-політичні умови, в яких вони проживали, зокрема державні політики як Османської Держави, так й Турецької Республіки. З одного боку, кримли, які знайшли прихисток після анексії території Кримського Ханату, користувалися усіма правами підданих Османської Держави, а згодом Турецької Республіки та були поважною верствою населення, з іншого боку, будь-яке використання мови кримли у публічній сфері або згадка про проблеми співвітчизників у Радянському Союзі було неможливим. Тому, можна казати про подвійну ідентичність кримли Туреччини: з одного боку, вони відчувають нерозривний зв'язок з етнічною Батьківщиною — Кримом, з другого боку, відчувають себе турецькими громадянами та частиною великого *Türk Dünyası* (Тюркського Світу). Ця подвійність відображається на усіх сферах діяльності кримських товариств Туреччини: у шанобливому відношенні до національних символів як Криму, так й Туреччини, гордість за славетні сторінки історій двох держав. Проте, замість *Qırımlı* чи *Qırımtatar* використовується термін *Kırım Türkleri* (тобто «кримські тюрки»), а щодо рідної мови кримців — термін *Kırım Türk lehçesi* (тобто «кримський діалект турецької мови»).

80-ті рр. минулого сторіччя можна охарактеризувати як період лібералізації та модернізації турецького суспільства. Кримці, які тоді переважно проживали компактно у сільській місцевості та зберігали архаїчну мову власних предків, та навіть у більшості своїй не знали турецької мови, стали більше мобільними та соціально активними. Крім того, через процеси трудової міграції відбувалося поступове змішування населення: кримська молодь їхала працювати та вчитися до великих міст, натомість представники інших етнічних груп приїжджали займатися сільським господарством.

В умовах світової глобалізації та лібералізації турецького суспільства кримські громади зіткнулися з проблемою асиміляції молоді кримли, яка змушувала їх вживати дії задля самозбереження як етніч-

ної групи [7, с. 62]. Ця проблема ускладнювалася тим фактором, що ці загрозові процеси відбувалися в умовах спорідненого мовного та ідентичного релігійного середовища, а також офіційної політики Турецької Республіки, яка полягала у тому, що існує єдина турецька нація з єдиною державною мовою та, за національним законодавством, як меншини визнаються тільки релігійні громади християн та юдеїв, а також єзидів та зороастрійців.

Тому розвиток культурної діяльності був одним з головних інструментів, який лідери кримських громад хотіли використати проти процесів асиміляції. Говорячи про лідерів кримської діаспори новітнього періоду маємо згадати про ряд видатних діячів національного руху кримли у Туреччині, які заклали підвалини сучасної системи кримських товариств та на працях яких були виховані сучасні лідери та активісти кримли. Це, у першу чергу, соратник Номана Челебіджихана, колишній військовий міністр та міністр закордонних справ Кримської Народної Республіки та Кримського крайового уряду Джафер Сейдамет (1889—1960), засновник журналу «*Emel*» адвокат Мюстеджиб Улькюсал (1899—1996), дослідник Ісмаїл Отар (1911—2005), хореограф та фольклорист Шевкій Бекторє (1888—1961), колишній турецький міністр та депутат парламенту Ахмет Іхсан Киримли (1920—2011).

Культурна діяльність товариств кримли Туреччини того періоду включала різні аспекти: проведення фольклорних свят, етнографічних заходів, лекцій, семінарів, конференцій з історії та культури Криму, концерти, курси рідної мови, гуртки народного танцю та співу тощо.

Головним традиційним святом турецької діаспори є *Тепреç*, яке святкується у травні після загальнотюркського весняного свята *Hıdırlaz* та проводиться товариствами у місцях компактного поселення кримців: Істанбул, Бурса, Ескішехір, Полатли [8]. Святкування *Тепреçу* традиційно перетворюється у своєрідні неформальні з'їзди, оскільки на них з'їжджаються родинами сотні кримців, не тільки з різних куточків Туреччини, а навіть із закордону. Як згадує голова Істанбульської філії ТКВКТ Джелял Ічтен, подібні святкування збирали до 10 тисяч їхніх співвітчизників. Свідченням високого авторитету кримської громади у Туреччині є обов'язкова участь у *Тепреçі* представників влади та політикуму: міні-

стрів, губернаторів, міських голів, депутатів парламенту, лідерів політичних партій тощо [9, с. 13, 14]. Але, характер святкувань *Тепреçу* кардинально змінився саме наприкінці 1980-х рр., коли святкування стали не просто місцем розваги та зустрічі земляків, а набули патріотичного, національного змісту. Колишній голова ТКВКТ Тунджер Калкай згадує: «Здебільшого це була молодь. Було 100—150 людей. Ми хотіли, аби люди знайомилися один з одним без алкоголю. Ми хотіли пояснити учасникам кримськотатарську національну ідею. ... Ми розмовляли про Крим, ми навіть влаштовували конкурси про це... Ми привертали увагу на національні символи. Раніше люди пили та танцювали. Ніхто не згадував про Крим. Тільки розваги. Ми ж віддали перевагу кримським народним пісням, національним пісням та віршам» [7, с. 304, 308]. Професор Х. Киримли розповідає: «Попри те що люди в селах тоді не знали турецьку, розмовляли на рідній мові, вони нічого про Крим не знали, про Крим не згадували. На питання: «Звідки ви?», відповідали: «З Румунії або з Балкан». Довелося провести велику роботу, роз'яснювати, розповідати, закликати».

Не менш традиційним для того часу є проведення етнографічних заходів, метою яких було згуртування членів громад, підтримка етнічної солідарності, проведення благодійних акцій на підтримку співвітчизників у Криму, які у надважких умовах поверталися та облаштовувалися на Батьківщині, боролися за свої природні права. Тому, такі заходи як *Kırım gecesі* (Кримська Ніч) [10, с. 61] чи *Çibörek günü* (День Чебурека) [11, с. 15] проводилися товариствами регулярно. Часто-густо подібні заходи проходили за дая збору коштів у рамках благодійних кампаній чи акцій, таких як «Ліки для Криму» або «Діти у Криму не мають помирати».

Приблизно з 1991 р., тобто, фактично, з набуттям незалежності України, участь у заходах, що організовувалися діаспорними організаціями, стали брати участь представники національного руху кримли [12, с. 60], а згодом й творчі колективи з Криму. Можна стверджувати, що з середини 1990-х рр. участь професійних артистів чи фольклорних ансамблів з Криму стала обов'язковим атрибутом *Тепреçу* та інших подібних святкувань. Участь співаків та танцюристів з історичної Батьківщини не тільки прикрашала свято та слугувала зміцненню етнічної со-

лідарності, але переслідувала й іншу, не менш важливу мету: надати як моральну, так й матеріальну підтримку кримським артистам, які разом з власним народом облаштовувалися у Криму [13, с. 43]. Представник ТКВКТ у Криму Ісмет Юксель згадує, що товариство навіть мало певні домовленості з «Турецькими Авіалініями» щодо пільгового перевезення кримських колективів до Туреччини.

Важливою прикметою заходів усіх кримських товариств без винятку кінця 1990-х — початку 2000-х рр. був обов'язковий акцент на подіях, що відбувалися на історичній Батьківщині, прояв моральної солідарності з власним народом, що повертався з місць колишнього заслання. Організатори заходів користалися нагодою, аби привернути увагу співвітчизників у Туреччині до проблем кримських репатріантів та закликати громади підтримати їх. Традицією стало те, що під час заходів, таких як «Кримська Ніч», проводилися благодійні акції, кошти з яких спрямовували на допомогу співвітчизникам у Криму [14, с. 47].

Зазвичай товариства займалися великою просвітницькою роботою серед членів власних громад, намагаючись познайомити, у першу чергу, молодь, з багатою культурою та історією Криму, а також тюркського світу. Так, у Туреччині широко відомі п'ятничні лекції, що багато років організуються Іstanbulьською філією ТКВКТ. Читати лекції на теми, дотичні до історичної Батьківщини, не відмовлялися провідні вчені та дослідники Туреччини, такі як професор Халіл Іналджик (1916—2016), який мав у Туреччині почесне прізвисько «Вчитель вчителів», та професор Ільбер Ортайли, кримли за походженням. Цікавий факт, що характеризує тенденції того часу: видатний політичний діяч сучасної Туреччини, майбутній міністр закордонних справ (2009—2014) та прем'єрміністр Турецької Республіки (2014—2016) Ахмет Давутоглу у 90-ті рр. також опікувався студентами з Криму. Аби полегшити юним кримцям адаптацію у нових для себе умовах, тоді ще молодий доцент іstanbulьського Університету Мармара А. Давутоглу проводив з ними заняття з історії та культури Туреччини на волонтерських засадах у приміщенні товариства.

Не менш важливим методом виховання національного духу у молоді, прилучення її до кримської культури та традицій, були ансамблі народного танцю

та співу, що діяли при багатьох товариствах. Виконавською майстерністю особливо вирізнялися фольклорні колективи Ескішехіру та Анкари, які брали участь у більшості заходів кримської діаспори Туреччини. Ці ансамблі стали своєрідною школою виховання цілих поколінь активістів товариств кримли. Так, наприклад, відомі діячі діаспори, такі як колишній голова ТКВКТ Тунджер Калкай, його брат, член правління ТКВКТ, Тунджай Калкай чи редактор «Кримського Бюлетеню», активістка жіночого руху, Оя Деніз Шаін у юнацтві танцювали у ансамблі народного танцю товариства Анкари [15, с. 46]. Колишній голова Іstanbulьського товариства Ніязі Еліток згадує, що він увійшов до національного руху саме через своє бажання навчитися народному танцю: «Коли я був студентом у 80-ті рр., я шукав земляцтво в Іstanbulі, оскільки бажав навчитися танцювати наші кримські танці».

Надзвичайними подіями того періоду, як в цілому для Туреччини, так і для кримської громади країни, були організовані діаспорними організаціями тури кримських творчих колективів, що повернулися до Криму з місць колишнього заслання або були відроджені чи створені вже після повернення на території Криму: таких як Кримськотатарський державний ансамбль пісні та танцю «Хайтарма» чи Кримськотатарський музично-драматичний театр. Товариства тоді ставили собі на меті кілька важливих завдань: популяризація культури кримли у Туреччині, створення атмосфери підтримки руху кримли за повернення на Батьківщину серед турецького народу, підняття національних почуттів серед кримської діаспори, сприяння відродженню національної культури кримли, а також підтримка творчих колективів кримців, які так само, як і народ кримли, знаходились у процесі облаштування та становлення на новому місці. На початку 1990-х рр. ці тури були першими в історії як Туреччини, так і в історії самих творчих колективів. Товариства намагалися усіляко підтримати відродження рідної культури на історичній Батьківщині: оплачували проїзд та перебування артистам та творчим колективам, орендували зали, купували музичні інструменти та сценічне обладнання, організовували виступи на турецькому телебаченні тощо. Так, визначною подією стало гастрольне турне Кримськотатарського державного музично-драматичного театру по Туреччині, органі-

зованого ТКВКТ за підтримки Міністерства культури Турецької Республіки у 1999 р., що було предметом особливої гордості кримців за свій національний театр. Для кримської діаспори Туреччини було також надзвичайно важливим проведення таких гастролей на загальнодержавному рівні за підтримки турецького уряду [16, с. 3].

Намагання отримати підтримку уряду чи парламенту Туреччини було та залишається й сьогодні ще одним важливим напрямком діяльності організованої кримської діаспори: лобювання інтересів народу кримли у Туреччині. Усі без винятку діячі та активісти кримських товариств підкреслюють, що починаючи з кінця 1980-х — початку 90-х рр. жодного рішення турецького уряду чи парламенту не відбулося без наполегливих дій з їхнього боку. При цьому активісти діаспори наголошують на певному дистанціюванні від політичних процесів та аполітичності товариств. Вони прагнули, аби підтримка народу кримли була одностайною, незважаючи на політичне спрямування тієї чи іншої сили: від крайніх правих партій до партій лівого спектру. Х. Киримли таким чином коментує цей принцип: «Крим є засобом чи метою? В цьому питання. ... Кримська карта не має використовуватися як квиток на турецьку політичну арену, проте обов'язково має бути забезпечена підтримка кримського питання політичними лідерами та організаціями Туреччини» [7, с. 300]. Т. Калкай згадує, як Ердал Іноню, лідер соціал-демократів та син другого президента Туреччини, розмовляв з радянською дисиденткою А. Сеїтмуратовою, зустріч з якою активісти діаспори організували у парламенті, 45 хвилин замість раніше узгоджених 5 хвилин. Наступного дня Е. Іноню виступив із заявою, що акт Депортації 1944 р. є злочином проти людяності [7, с. 300]. «Ліві та праві партії мали бути на одному боці, коли це стосувалося Криму. Ми обов'язково мали досягнути цього», — каже Х. Киримли [7, с. 301]. Разом з тим, як для інтересів самої громади, а особливо для промоції питання Криму та повернення його народу, було важливим мати своїх представників на усіх щаблях влади від органів місцевого самоврядування до центрального уряду та парламенту країни. Депутат Великих Національних Зборів Туреччини двох скликань Неджеті Озенсой зазначає, що хоча з юнацтва брав активну участь у діяльності місцевого товариства, ніколи не викорис-

товував громадський активізм для політичної мети, хоча у той же час, як політик, не приховував кримське походження та власну участь у житті громади кримли Бурси. Не кримські товариства мали використовуватися, аби побудувати політичну чи урядову кар'єру, а навпаки, можливості політичних сил та урядових органів мали бути застосовані задля блага народу кримли. На думку А. Сюїєна громадські організації кримців повинні мати представників у політичних партіях: «Ми (товариство Бурси) маємо наших представників у муніципальних радах (районів) Османґазі та Йилдирима. ... Ми мусимо мати 40—50 депутатів парламенту, якщо думаємо про наш нарід» [7, с. 301].

На численних зустрічах з представниками різноманітних політичних партій, що часто-густо відбувалися під час виборних кампаній, лідери кримських громад ніколи не обіцяли підтримувати ту чи іншу політичну силу, але натомість наполегливо просили політиків не забувати про інтереси народу кримли та надавати усіляке можливе сприяння розв'язанню «кримського питання».

Задля підвищення обізнаності турецького суспільства щодо «кримського питання» товариства усіляко підтримували дослідників, які вивчали ті чи інші питання з історії Криму чи національного руху кримців за право повернення на історичну Батьківщину. Так, Істанбульська філія ТКВКТ підтримала дослідження журналіста Кемалья Чапраза [17], який у 1990 р. не тільки захистив магістерську дисертацію «Преса кримських тюрків та Ісмаїл Гаспрати» [18, с. 46] та згодом написав книги «Любов до Криму, що розквітала у вигнанні», та «Маленька Батьківщина Крим на півночі» [19], але й приділяв велику увагу «кримському питанню» у власній професійній діяльності. За підтримки кримської діаспори К. Чапраз став першим турецьким журналістом, який відвідав Крим у 1990 р. та зміг описати процес репатріації кримли на історичну Батьківщину для турецьких читачів. Так само за підтримки кримського товариства Істанбулу, історик, доцент Істанбульського університету д-р Кемаль Озджан в рамках свого дослідження «Деякі документи та оцінки щодо кримських татар, які знаходяться в засланнях, в українських архівах (періоду 1954—1967 рр.)» [20] отримав змогу попрацювати у державних архівах України. Зараз студенти-історики турецьких університетів мають

можливість вивчати історію боротьби кримли за свої права за книгами д-ра К. Озджана «Повернення на Батьківщину. Депортація кримських тюрків та національно-визвольний рух (1944—1981)», «Боротьба кримських тюрків за існування», «Крим, Крим, потрощений Крим».

Неабиякою частиною підтримки співвітчизників, які у важких соціально-економічних умовах поверталися з колишніх місць заслання на історичну Батьківщину, а також, на додаток, ще були змушені виборювати елементарні громадянські права у Криму, з боку діаспори також було надання моральної підтримки. «Ми хотіли, щоби наш народ знав, що він не сам, що ми поруч и підтримуємо його», — наголошують активісти діаспори. Ця моральна підтримка виражалася різноманітними заходами. Так, напередодні чи у жалобний День пам'яті жертв Депортації народу кримли 1944 р. на прохання кримських товариств у місцевих мечетях проводилися поминальні *dua* (молитви) за жертвами цього акту геноциду [21, с. 62]. Одночасно товариства завжди проводили власні зібрання задля поминання жертв Депортації [22, с. 3]. З початку 90-х рр. обряд жертвоприношення на честь мусульманського свята К'урбанбайрам представники діаспори проводили тільки в Криму, незадовго до самого свята, ініціюючи масштабні кампанії серед членів громади Туреччини [23, с. 13]. Активісти кримських товариств використовували будь-які можливості для виголошення своєї позиції щодо «кримського питання» та сучасного становища народу кримли: у виступах на різноманітних конференціях та з'їздах, по радіо та на телебаченні [24, с. 4], як, наприклад, коли представницька делегація ТКВКТ обговорювали участь кримли в економічному співробітництві у Чорноморському басейні на дискусійній «панелі», влаштованій Спілкою промисловців та інженерів у квітні 1992 р. в Істанбулі [25, с. 36], або коли представники кримського товариства м. Ескішехір взяли участь у конференції «Погляд Туреччини на тюркські держави», що відбулася в Анатолійському університеті у 1993 р. [26, с. 2]. Вони організували мітинги та акції протесту на підтримку народу кримли, що боровся за свої права. Саме за посередництва кримської діаспори розпочався рух за встановлення братніх відносин між кримськими та турецькими містами, а також між навчальними закладами: від шкіл до уні-

верситетів [27, с. 14—15]. Жоден великий захід чи знакова подія, що відбувалися у Криму, не обходилися без участі представників кримської діаспори. Починаючи з історичного II К'урултаю кримськотатарського народу, що проводився у Криму вперше з 1917 р., участь делегації ТКВКТ та інших кримських організацій у сесіях національних представницьких зборів стала обов'язковою [28, с. 28—36]. Участь у важливих заходах на території Криму була не тільки виявом солідарності з власним народом, але й формувала серед представників кримської діаспори відчуття причетності до процесу прийняття рішень щодо долі народу.

Одним з найважливіших засобів для розповсюдження інформації для діаспорних організацій були періодичні видання товариств та книговидавництва.

Довгі роки єдиним періодичним виданням кримської діаспори був культурологічний та філософський журнал «*Emel*» (Прагнення), заснований видатними діячами світової діаспори кримли Мюстеджибом [29] (з 1940 р. відомий за прізвищем — Улькюсал) та Неджипом Аджи Фазилами, Меметом Ніязі та Тасіном Ібраїмом у 1930 р. у Румунії, а після еміграції М. Улькюсала до Туреччини з 1960 р. видається у Істанбулі. Місією журналу його засновники визначили як «Наукові та популярні дослідження у сферах культури, цивілізації, історії, мови, літератури, мистецтва та фольклору тюркського світу, а особливо кримли, відповідно до ідей національного руху кримли та гасла Ісмаїла Гаспралі «Єдність у мові, думках, справах», та їхнє заохочення, поширення та пропагування» [30].

Без перебільшення можна стверджувати, що журнал «*Emel*» зробив вирішальний вплив на формування сучасної кримської діаспори у Туреччині, її морально-етичних цінностей та національної свідомості. Існує так зване «покоління Емель» серед сьогоденних лідерів та активістів громади кримли Туреччини, які виховані на ідеях, що проповідував журнал: професор Хакан Киримли, подружжя Мюкреміна та Оя Деніз Шаїнів, Зафер Каратай, брати Тунжер та Тунджай Калкаї тощо.

Як розповідає сьогоденній голова *Emel Kırım Vakfı* (Кримського Фонду «Емель») та головний редактор журналу «*Emel*», представник Меджлісу кримськотатарського народу у Туреччині, З. Каратай, він почав читати журнал у 11-річному віці і

саме це кардинальним чином вплинуло на його становлення як людини, на його етнічну самосвідомість як кримця.

Якщо до кінця 1980-х рр. основною тематикою журналу були історичні теми на кшталт «відносин між Кримським Ханатом та Османської Державою» та краєзнавчі матеріали і слово «батьківщина» щодо Криму майже не використовувалося, то починаючи з середини 1980-х рр. поступово змінюється характер публікацій: «*Emel*» дає набагато більше матеріалів щодо поточної ситуації у Криму та місцях колишнього заслання. З одного боку, видання прагне підкреслити важливість етнічної території кримли, а, з іншого боку, закликати кримську діаспору Туреччини підтримати власних співвітчизників в їхній боротьбі за право жити на Батьківщині. Турецька дослідниця Ф. Топрак приводить слова професора Х. Кирилми: «Ми хотіли відкрити (для діаспори Туреччини) трагедію кримців на історичній Батьківщині». Вона також зазначає: «Усвідомлюючи власні етнічні зв'язки та духовну спорідненість з Батьківщиною, поступово (в матеріалах журналу) відмовляються від ідентифікації «кримський тюрк» [31, с. 111]. Журнал зосереджується на різних аспектах соціально-економічного, політичного та культурного життя у Криму та адресує це безпосередньо до членів кримської діаспори Туреччини. Крім того, журнал «*Emel*» започатковував та протягом тривалого часу проводив благодійні кампанії на користь співвітчизників-репатріантів, такі як «Поверніть нам наші домівки» чи «Діти у Криму не мають помирати» [32, с. 41—49]. Підсумовуючи, можна стверджувати, що саме дії «*Emel*» та громадських діячів, які згуртувалися навколо нього, остаточно перетворили громаду вихідців з Криму у діаспору кримли Туреччини.

Історія періодичних видань товариств кримли Туреччини починається у 1992 р., коли група діячів діаспори з Анкари та Полатли на чолі з адвокатом Унсалом Акташем заснувала журнал «*Kırım*» («Крим»). Згодом ще кілька товариств у різних куточках Туреччини також почали видавати власні журнали: у 1993 р. молодіжні активісти ТКВКТ в Анкарі започаткували видання «*Kırım Bülten*» (тобто Кримський Бюлетень) [7, с. 308], у січні 1994 р. вийшло перше число журналу «*Bahçesaray*» (тобто «Бахчисарай») Істанбульської філії ТКВКТ, у жов-

тні того ж року почав виходити спочатку бюлетень, а згодом журнал «*Kalğay*» філії ТКВКТ у Бурсі, названий на згадку про посаду спадкоємця трону у Кримському Ханаті — *калга-султана*, Ескішехірське товариство культури та взаємодопомоги кримських тюрків заснувало журнал «*Kırım Postası*» (тобто «Кримська Пошта») у червні 1998 р.

Мовою періодичних видань турецьких товариств кримли була та залишається турецька мова. Рідною мовою друкуються поодинокі матеріали, здебільшого сучасних авторів з Криму — письменників, поетів, мовознавців тощо. З одного боку, це пояснюється впливом турецької держави, особливо у період військово-політичних режимів, коли використання мов, відмінних від офіційної, вважалося ледь не посяганням на єдність турецької нації. З іншого боку, у побуті кримли Туреччини законсервувалася архаїчна мова їхніх предків періоду вимушеної еміграції з Криму, натомість, літературної мови вони не знали. Це один аргумент наводить сьогоднішній головний редактор журналу: «Завданням журналу «*Emel*» не було промоція чи навчання мові кримли. Нашим завданням було розповсюдження інформації про Крим у Туреччині, про проблеми нашого народу».

Турецька дослідниця кримського походження д-р Філіз Тутку Айдин зазначає, що за словами засновника журналу «Калгай», багаторічного голови філії ТКВКТ у Бурсі Аднана Сюєна (1955—2014), їхній журнал мав три тисячі абонентів у Туреччині та світі та відігравав вкрай важливу роль для мобілізації місцевої громади. А. Сюєн казав: «Брак видань кримців у Туреччині є причиною видання журналу... Засоби масової інформації грають важливу роль у розповсюдженні інформації та мобілізації. ... Тому вдома після роботи, я щодня витрачаю свій час на (підготовку) журналу» [7, с. 307].

Українська дослідниця Гаяна Юксель вказувала, що «у сучасних умовах досягнення ефективних результатів в роботі національних товариств неможливо без скоординованої роботи, зокрема й у сфері мас-медіа, що стало підставою для відкриття власних друкованих органів, які дозволяють регулярно інформувати громадськість про свою роботу. Серед основних причин, що вплинули на формування даного типу періодики у медіа-просторі Туреччини, потрібно відзначити ріст національної самосвідомості, інтересу до історичного минулого, розширення зв'язків

з історичною Батьківщиною, ... відкритість кордонів» [33, с. 68—71].

Якщо проаналізувати зміст періодичних видань кримських товариств того часу, можна виокремити кілька важливих функцій, що вони виконували: 1) інформаційна, видання інформували громади про діяльність товариств та новини громади, про ситуацію у Криму та становище народу, який облаштувався там; 2) соціальна, видання слугували інструментом для згуртування та соціальної мобілізації членів громад; 3) просвітницька, у виданнях друкувалися історичні та етнографічні матеріали; 4) організаційна, використовуючи видання, товариства організували заходи, оголошували про благодійні кампанії та конкурси; 5) рекламна, видання сприяли просуванню підприємницької діяльності членів громад.

У сфері книговидання діаспорні організації або видавали книжки самостійно, або підтримували видання книг, які вважали корисними для популяризації та розповсюдження знань щодо культури та історії Криму, зокрема й стосовно самої кримської діаспори. Серед основних завдань, що ставилися діаспорою Туреччини було створення певного масиву книжок з історії, культури, етнографії, фольклору, мовознавства, політичних питань, що мають відношення до Криму, як задля поширення правдивої інформації щодо «кримського питання» серед молодого покоління кримців Туреччини, дослідників та вчених, а також широкої громадськості країни, так й для збереження історичної пам'яті та власної культурної спадщини. Тому серед книжок, що друкувалися товариствами або за їхнім сприянням, є книжка д-ки Зюхаль Юксель «*Polatlı Kırım Türkçesi Ağzı*» (Усна творчість кримців Полатли) [34, с. 48], або книга Ялкина Бекторе про свято *Тепреч* «*Тепреç*» [35, с. 48], що видана товариством в Ескішехірі, або книга про кримських авторів середньовіччя «*Kırım Müellifleri*» [36, с. 48], або мемуари М. Улькюсала «*Kırım yolunda bir ömür*» (Життя, що присвячене Криму).

Висновки. Діяльність товариств кримли Туреччини, зокрема культурна та видавнича, кінця 1980-х — початку 2000-х рр. відзначається значною активізацією та зміною пріоритетів в їхній діяльності, що викликано, у першу чергу, процесом масової репатріації народу кримли з місць колишнього заслання на історичну Батьківщину — Крим,

встановленням прямих зв'язків між кримською діаспорою Туреччини та Кримом, внаслідок падіння «залізної завіси», а також лібералізацією політичного режиму у Туреччині. Товариства зосереджуються на інформуванні кримської громади та, в цілому, турецького суспільства щодо «кримського питання», наданні моральної та матеріальної підтримки народу кримли, який у важких політичних та економічних умовах повертається та облаштовується у Криму, на створенні атмосфери солідарності та підтримки у турецькому суспільстві, згуртуванні кримської громади Туреччини навколо проблем власного народу, підтримці етнічної солідарності всередині своєї громади. Періодичні видання товариств акцентують увагу на висвітленні поточної суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації у Криму, на проблемах репатріантів тощо. У той час культурна та видавнича діяльність кримських товариств спрямована на розвиток національної самосвідомості діаспори, збереження її культурної та історичної спадщини. Важливою складовою діяльності кримських товариств є також представництво інтересів народу кримли серед урядових та політичних кіл Туреччини. Кримські товариства у той час намагаються забезпечити підтримку процесу репатріації народу кримли до історичної Батьківщини та їхньої боротьби за громадянські права.

1. Karpat K.H. *Ottoman Population 1830—1914. Demographic and Social Characteristics*. Madison; Wisconsin, 1955. P. 244.
2. Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği İstanbul Şubesi: офіційна сторінка. URL: <http://istanbulkirim.org/hakkimizda/tarihce/> (дата звернення 04.04.19).
3. Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği İstanbul Şubesi: офіційна сторінка. URL: <http://istanbulkirim.org/hakkimizda/tuzuk/> (дата звернення 04.04.19).
4. Ахмед Іхсан Киримли. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%85%D0%BC%D0%B5%D0%B4_%D0%86%D1%85%D1%81%D0%B0%D0%BD_%D0%9A%D0%B8%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%BB%D0%B8 (дата звернення 02.02.19).
5. Кульчицький С. Боротьба кримських татар за повернення на Батьківщину (1956—1989). *Український історичний журнал*. 2018. № 2. С. 75—109.
6. Yakup Satar. URL: https://tr.wikipedia.org/wiki/Yakup_Satar_06.04.2019
7. Aydın F.T. *Comparative Cases in Long-Distance Nationalism: Explaining Émigré, Exile, Diaspora and Trans-*

- national Movements of the Crimean Tatars*. (Thesis for a Doctor of Philosophy in Political Science). University of Toronto. URL: https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/67253/1/Aydin_Filiz_T_201211_PhD_thesis.pdf (дата звернення 21.11.2018).
8. Төреç. URL: <https://crh.wikipedia.org/wiki/Төре%C3%A7> (дата звернення 07.04.19).
 9. Derneğimizin geleneksel 9. Төреç şenlikleri 15 Haziran 1997'de kutlandı. *Kalgay*. 1997. № 4—6. С. 13—14.
 10. Polatlı'da Kırım Gecesi. *Emel*. 1989. № 172. С. 61.
 11. Geleneksel çibörek gecesi. *Kırım Postası*. 1998. № 2. С. 15.
 12. Konya'da Kırım gecesi. *Emel*. 1991. № 184. С. 60.
 13. İstanbul'da Kırım gecesi. *Emel*. 1995. № 208. С. 43.
 14. Konya'da Kırım gecesi. *Emel*. 1989. № 174. С. 47.
 15. Kırım Türk halk oyunları ekibi televizyonda Limana oyununu sergilendiler. *Emel*. 1987. № 159. С. 46.
 16. Kırım Tatar Milli Tiyarosu. Türkiye Turnesi. *Kırım Bülteni*. 1999. № 27—35. С. 3.
 17. Kemal Çapraz. URL: https://tr.wikipedia.org/wiki/Kemal_%C3%87apraz (дата звернення 11.04.19).
 18. «Kırım Tatar Türkleridne basın» konulu tez hazırlandı. *Emel*. 1990. № 181. С. 46.
 19. Kemal Çapraz. URL: <http://www.biyografi.net/kisiayrinti.asp?kisiid=3098> (дата звернення 11.04.19).
 20. Özcan K. Sürgündeki Kırım Tatarları hakkında Ukrayna arşivlerinde yer alan (1954—1967 döneminde ait) bazı belgeler ve değerlendirmeleri. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/102066> (дата звернення 11.04.19).
 21. Kırım şehitleri için İstanbul'da Mevlüd okutuldu. Bursa'da Mevlüd ve iftar yemeği. *Emel*. 1989. № 172. С. 62.
 22. Sürüğünün 56. Yılı ve mücadelemiz. *Bahçesaray*. 2000. № 10b. С. 1—3.
 23. Kırım'da Kurban kesimi. *Kırım Postası*. 1998. № 1. С. 13.
 24. MÜSAN'ın «Türk cumhuriyetleri ve Kırım Türkleri» konulu paneli. *Emel*. 1992. № 189. С. 36.
 25. Haberler. *Bahçesaray*. 1994. № 2. С. 4.
 26. Bektöre Y. Türkiye'de Kırım ve Tatar imajı. *Kırım Postası*. 1998. № 2. С. 1—3.
 27. Kardeş okul müdürleriyle toplantı. *Kırım Postası*. 1998. № 3. С. 14—15.
 28. Karatay Z. Kırım Türklerinin II. Milli Kurultayı. *Emel*. 1991. № 28. С. 28—36.
 29. Müstecib Ülküsal. URL: https://crh.wikipedia.org/wiki/M%C3%BCstecib_%C3%9C%C3%BCsal (дата звернення 15.04.2019).
 30. Emel Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı: офіційна сторінка. URL: <http://emelvakfi.org/emel-kirim-vakfi-hakkinda/> (дата звернення 16.04.19).
 31. Torpak F. *Perception of Homeland Among Crimean Tatar Diaspor Living in Turkey as Reflected on the Diaspora Journal Emel*. (Master's Thesis). METU. URL: http://ansamblperegrinus.pl/uploads/artykuly/perception_of_homeland_among_crimean_tatar_diaspora_living_in_turkey_feuza_torpak.pdf (дата звернення: 16.11.2018).
 32. Evimizi geri verin. *Emel*. 1992. № 189. С. 41—49.
 33. Юксель Г.З. Современная пресса крымскотатарской диаспоры: функциональный аспект. *Культура народов Причерноморья*. 2014. № 274. С. 68—71.
 34. Bir eser: Polatlı Kırım Türkçesi Ağzı. *Emel*. 1989. № 174. С. 48.
 35. «Төреç» adlı bir kitap yayımlandı. *Emel*. 1990. № 178. С. 48.
 36. «Kırım Müellifleri» kitabı latin harfeleriyle tekar basıldı. *Emel*. 1990. № 181. С. 48.

REFERENCES

- Karpat, K.H. (1985). *Ottoman Population 1830—1914. Demographic and Social Characteristics* (P. 244). Madison; Wisconsin.
- Kırım Türkleri Kultur ve Yardımlaşma Derneği İstanbul Subesi: official page. Retrieved from: <http://istanbulkirim.org/hak-kimizda/tarihce/> (Last accessed: 04.04.19) [in Turkish].
- Kırım Türkleri Kultur ve Yardımlaşma Derneği İstanbul Subesi: official cite. Retrieved from: <http://istanbulkirim.org/hak-kimizda/tuzuk/> (Last accessed: 04.04.19) [in Turkish].
- Ahmed Ihsan Kırmılı. Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%85%D0%BC%D0%B5%D0%B4_%D0%86%D1%85%D1%81%D0%B0%D0%BD_%D0%9A%D0%B8%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%BB%D0%B8 (Last accessed: 02.02.19) [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S. (2018). Struggle of the Crimean Tatars for return to the Motherland. *Ukrajinskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 75—109 [in Ukrainian].
- Yakup Satar. URL: https://tr.wikipedia.org/wiki/Yakup_Satar (Last accessed: 06.04.2019) [in Turkish].
- Aydın, F.T. (2012). *Comparative Cases in Long-Distance Nationalism: Explaining Emigre, Exile, Diaspora and Transnational Movements of the Crimean Tatars*. (Thesis for a Doctor of Philosophy in Political Science). University of Toronto. Retrieved from: https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/67253/1/Aydin_Filiz_T_201211_PhD_thesis.pdf (Last accessed: 21.11.2018).
- Tөреç. Retrieved from: <https://crh.wikipedia.org/wiki/Төре%C3%A7> (Last accessed: 07.04.19) [in Crimean Tatar].
- (1997). Derneğimizin geleneksel 9. Төреç şenlikleri 15 Haziran 1997'de kutlandı. *Kalgay*, 4—6, 13—14 [in Turkish].
- (1989). Polatlı'da Kırım Gecesi. *Emel*, 172, 61 [in Turkish].
- (1998). Geleneksel cibörek gecesi. *Kırım Postası*, 2, 15 [in Turkish].
- (1991). Konya'da Kırım gecesi. *Emel*, 184, 60 [in Turkish].
- (1995). İstanbul'da Kırım gecesi. *Emel*, 208, 43 [in Turkish].
- (1989). Konya'da Kırım gecesi. *Emel*, 174, 47 [in Turkish].
- (1987). Kırım Türk halk oyunları ekibi televizyonda Limana oyununu sergilendiler. *Emel*, 159, 46 [in Turkish].
- (1999). Kırım Tatar Milli Tiyarosu. Türkiye Turnesi. *Kırım Bülteni*, 27—35, 3 [in Turkish].
- Kemal Çapraz. Retrieved from: https://tr.wikipedia.org/wiki/Kemal_%C3%87apraz (Last accessed: 11.04.19) [in Turkish].

- (1990). «Kırım Tatar Turkleridne basın» konulu tez hazırlandı. *Emel*, 181, 46 [in Turkish].
- Kemal Capraz. Retrieved from: <http://www.biyografi.net/ki-siyarinti.asp?kisiid=3098> (Last accessed: 11.04.19) [in Turkish].
- Ozcan, K. Surgundeki Kırım Tatarları hakkında Ukrayna arşivlerinde yer alan (1954—1967 doneminde ait) bazı belgeler ve değerlendirmeleri. Retrieved from: <https://dergi-park.org.tr/tr/download/article-file/102066> (Last accessed: 11.04.19) [in Turkish].
- (1989). Kırım şehitleri için İstanbul'da Mevlüd okutuldu. Bursa'da Mevlud ve iftar yemeği. *Emel*, 172, 62 [in Turkish].
- (2000). Surugunun 56. Yılı ve mücadelemiz. *Bahcesaray*, 10b, 1—3 [in Turkish].
- (1998). Kırım'da Kurban kesimi. *Kırım Postası*, 1, 13 [in Turkish].
- (1992). MUSAN'ın «Turk cumhuriyetleri ve Kırım Turkleri» konulu paneli. *Emel*, 189, 36 [in Turkish].
- (1994). Haberler. *Bahcesaray*, 2, 4 [in Turkish].
- Bektore, Y. (1998). Türkiye'de Kırım ve Tatar imajı. *Kırım Postası*, 2, 1—3 [in Turkish].
- (1998). Kardes okul mudurleriyle toplantı. *Kırım Postası*, 3, 14—15 [in Turkish].
- Karatay, Z. (1991). Kırım Turklerinin II. Milli Kurultayı. *Emel*, 28, 28—36 [in Turkish].
- Mustecib Ulkusal. Retrieved from: https://crh.wikipedia.org/wiki/M%C3%BCstecib_%C3%9C1k%C3%BCsal (Last accessed: 15.04.2019) [in Crimean Tatar].
- Emel Turk Kulturunu Arastırma ve Tanıtma Vakfı: official page. Retrieved from: <http://emelvakfi.org/emel-kirim-vakfi-hakkında/> (Last accessed: 16.04.19) [in Turkish].
- Toprak, F. (2013). *Perception of Homeland Among Crimean Tatar Diaspor Living in Turkey as Reflected on the Diaspora Journal Emel*. (Master's Thesis). METU. Retrieved from: http://ansamblperegrinus.pl/uploads/artykuly/perception_of_homeland_among_crimean_tatar_diaspora_living_in_turkey_feyza_toprak.pdf (Last accessed: 16.11.2018).
- (1992). Evimizi geri verin. *Emel*, 189, 4—49 [in Turkish].
- Yüksel, G.Z. (2014). The modern press of the Crimean Tatar diaspora: function aspect. *Kultura narodov Prichernomor'ya*, 274, 68—71 [in Russian].
- (1989). Bir eser: «Polatlı Kırım Turkcesi Agzı». *Emel*, 174, 48 [in Turkish].
- (1990). «Tepres» adlı bir kitap yayınlandı. *Emel*, 178, 48 [in Turkish].
- (1990). «Kırım Muellifleri» kitabı latin harfeleriyle tekar basıldı. *Emel*, 181, 48 [in Turkish].